

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Збірник наукових праць

*Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету*

Випуск 16

Наталія Конопка, к.і.п., ст. викладач Національного університету "Острозька академія"

РОЗВ'ЯЗАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКИМ ВІЙСЬКОВИМ ГУБЕРНАТОРОМ МИКОЛОЮ ГРИГОРОВИЧЕМ РЕПНІНИМ ПРОБЛЕМ МІСЬКОГО УРЯДУВАННЯ

Перша третина XIX століття є наповненою суперечностями епохою в історії України. Землі колишньої Гетьманщини поступово інтегрувалися в склад Російської держави, імперська політика якої визначала систему управління та зміни, що принесла з собою держава з іншими історичними та державницькими цінностями.

У 1802 році на території Полтавської та Чернігівської губерній було утворене Малоросійське генерал-губернаторство з центром у м. Полтава. Своєрідність управління цими українськими землями, що мали кількостілітній державний досвід і досі збережені сильні автономістські традиції, визначали певну специфіку російської політики. З одного боку вона передбачала пришвидшення інтеграційних процесів, а з іншого - певною мірою посилювала усвідомлення українськими суспільними верствами окремішності та відмінності статусу українських земель в складі Російської держави. З 1816 по 1834 рр. малоросійські губернії знаходилися в управлінні військового губернатора Миколи Григоровича Рєпніна (Волконського) (1778-1845 рр.) - російського дворянина, досвідченого дипломата та адміністратора, визначного суспільно-політичного та громадського діяча першої третини XIX ст.

Як відомо, українська та зарубіжна історіографія з даної проблематики представлена значною кількістю праць, що свідчать загалом про значний суспільний інтерес до вивчення особи М. Г. Рєпніна та загалом історії Чернігівської та Полтавської губерній першої третини XIX ст. Зокрема, проблема міського життя за часів урядування М. Г. Рєпніна знайшла своє відображення на сторінках ґрунтовних праць відомого полтавського краєзнавця І. Ф. Павловського, в яких висвітлено історію малоросійських губерній поч. XIX ст., постать М. Г. Рєпніна, особливості його урядування на цих землях [16; 17; 15; 14 та йй.]. Варто відзначити й дослідження київської дослідниці В. Шандри, в яких охарактеризовано особливості генерал-губернаторської форми управління в Російській імперії, напрямки і форми діяльності малоросійських генерал-губернаторів, зокрема О. Куракіна, Я. Лобанова-Ростовського, М. Рєпніна та інших, подано відомості про становище Чернігівської та Полтавської губерній на останньому етапі інтеграції [19; 20 та ін.]. Однак, варто зауважити, що не зважаючи на інтерес науковців, проблема міського урядування за часів управління М. Г. Рєпніна не отримала належного висвітлення і потребує детальнішого дослідження.

Джерельна база представлена матеріалами опублікованими в працях І. Ф. Павловського [16; 17; 15; 14] та В. Шандри [1], а також законодавчими актами Російської держави, які опубліковані в "Шолном собрании законов Российской империи" як в першого так і другого видання [7; 8; 9; 9; 11].

Міське життя двох малоросійських губерній на початку XIX ст. розвивалося на засадах загальнодержавного курсу Російської держави, який спрямовувався на повну інтеграцію українських земель. Як свідчить А. Шафонський при описі прикордонного з російськими губерніями Чернігівського намісництва вже на кінець XVIII ст. російське населення в своїй кількості переважало українське. Зокрема за даними 1785-1786 рр. українських міщан обох статей було 1483 чол., а росіян - 18482 чол. [21, 12]. Така тенденція збереглася й на початок XIX століття.

Управління містом (на прикладі Полтави) за часів управління М. Репніна, як і за його попередника Я. Лобанова-Ростовського, було наступним: місто очолював міський голова, який очолював міську думу. Здебільшого голова був з купців, незалежно від віросповідання. В склад думи входили також 6 гласних, яких обирали на три роки з середовища купців, ремісників і міщан. В більшості випадків гласними були міщани, також незалежно від їхнього віросповідання. Міська дума була виконавчим органом, позбавленим будь-якої ініціативи. Всі рішення, які вона розглядала, були пропонувані генерал-губернатором, губернатором чи губернським правлінням [16, 251-253]. М. Г. Репнін досить суворо ставився до діяльності думи, про це свідчать його накази та розпорядження. Навіть все, що робилося по благоустрою міста, робилося не з думської ініціативи. Ремонт вулиць, мостів, риття каналів, облаштування бульварів і посадка дерев тощо виконувалося згідно розпоряджень військового губернатора. Міський сад був одним з об'єктів турботи М. Г. Репніна. За часів його правління було розширено земельну ділянку міського саду. В 1819 році в Полтаві було влаштовано ставок, засновано теплиці, зруйновані рештки військових укріплень часу полтавської битви [16, 284-285].

Велику роль у соціально-економічному житті міста відігравала торгівля, розвиток якої був обумовлений соціальним складом населення. В умовах розвитку товарного виробництва формувалася значний за кількістю і дуже впливовий за своїми капіталами купецький стан. У другій половині XVIII ст. купецтво оформляється як стан організаційно, об'єднується у гільдії, одержує від царського уряду деяке самоуправління (магістрати), право окремого судочинства (словесні і совісні суди). І. Ф. Павловський подав досить цікаві статистичні дані щодо чисельності купців та міщан в Полтаві з 1814 по 1822 рр. Він зазначав, що чисельність купців-християн протягом зазначеного періоду коливалася з 18 до 31 чол. Найбільше - 31 чол. купецького прошарку було у 1819 році. Купців євреїв було набагато менше і чисельність їх коливалася від 2 до 7 чол. Міщани християнського віросповідання складали левову частку міського населення і їх кількість коливалася протягом зазначеного періоду від 18 чол. у 1821 році до 51 чол. в 1820 р. Міщан єврейського походження проживало в Полтаві 2-3 чол. Щодо етнічного складу, то згідно даних А. Шафонського чисельність українських купців на Чернігівщині становила 587 чол., а російських - 896 чол. Хоч, відзначав І. О. Гуржій, в низці міст купці-українці кількісно переважали над купцями інших національностей (наприклад в Ромнах, Полтаві, Києві) [12, 42].

Загальна чисельність купецького прошарку збільшилася у 1824 р., внаслідок видання "Доповнюючої постанови про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів" (14 листопада 1824 р.). Згідно з цією постановою купці отримували великі пільги і ряд привілеїв. Купецтво Полтави в особі М. Г. Репніна знайшло захисника своїх інтересів. Зокрема, справа полягала в тому, що з XVIII ст. купці по-суті користувались монополією у веденні торгівлі. З кінця XVIII ст. цю монополію вони починають втрачати. Конкурентами їх виступають торгуючі міщани, селяни, а згодом і дворяни. Обстоюючи своє корпоративне право на торгівлю в місті, полтавське купецтво заручилося підтримкою військового губернатора стосовно обрання своїх представників для контролю за торгівлею, і зокрема, для недопущення займатися нею сторонніх осіб. Для нагляду за веденням торгівлі в 1824 р. в столицях, губернських, портових і великих торгових містах були створені при міських думах торгові депутації, до складу яких входило 3-7 осіб, які обиралися купцями на 3 роки. Торгові депутати особливо ретельно слідували за тим, щоб торгівля велася згідно з узятими посвідченнями і відповідно до станової приналежності торгуючого [12, 48].

М. Г. Репнін вирішив впорядкувати ярмаркову торгівлю. Ярмарки та торги, як правило, відбувалися в містах та містечках на центральній площі, яка здавалася у відкуп. Кошти надходили до скарбниць ратуш або магістратів, які самі визначали їх розміри. Губернатор запропонував ввести єдину для малоросійських губерній таксу для певних товарів. Визначати її розмір повинні були губернські правління. Ця ідея сподобалася на місцях, тим більше, що М. Г. Репнін пішов назустріч, затверджуючи переліки товарів, які продавалися відкупним способом і доходи з яких йшли на міські потреби [9].

Прийняття Міської грамоти 21 квітня 1785 року пройшло без особливих проблем, оскільки вона не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів - міщан, які на відміну від купців, переважно були українцями. Міська ірамота залишала, по-суті, недоторканим головний стрижень міського життя - структуру ремісничих цехів, встановлюючи лише термін навчання і певні обмеження щодо цін [13, 250]. У 1818 році М. Г. Репніним було видано циркуляр до чернігівського губернського правління про

ліквідацію теслярського цеху "руської породи", який був утворений у Чернігові без дозволу губернських властей. Ще у 1816 році, зважаючи на скарги російських ремісників-теслярів на високі податки, чернігівський магістрат дозволив їм відділитися від українців. Таким чином ремісники-росіяни утворили свій окремішній цех, який проіснував 2 роки. Дізнавшись про це, М. Рєпнін і видав циркуляр, згідно з яким всіх "руських" міщан було приписано до міських цехів. Подібний наказ було видано й до полтавського губернського правління на випадок виявлення подібних організацій [15, 317-318]. Варто погодитися з думкою З. Когута, яку підтримала й В. Шандра, що імперська влада сприяла створенню об'єднаного, але етнічно різноманітного класу міщан [33, 145].

Піклувався генерал-губернатор і про стан фабрик на ввіреній його території. Згідно з його проханням у 1830 р. було подано записку наглядача кременчуцької вовномийної фабрики з пропозиціями щодо вдосконалення та збільшення ефективності її роботи. Він пропонував зменшити ціни на очищену вовну, а також вважав, що потрібно доручити управління фабрикою одній особі, яка б виконувала функції розпорядника робіт, наглядача, поліцейстера й бухгалтера. Ця посадова особа у кінці року звітувала б головному директору. Разом з тим, такий управитель відповідав за підбір робітників, виплату майстрам заробітної платні, стан та ремонт інструментів, оплату будинку, виконання міських повинностей, платню сторожам та канцелярському писареві та ін. [3, 88]. Наглядач розумів, що з огляду на початки функціонування кременчуцької фабрики, вона не зможе обійтися без майстрів-німців, але вважав, що "[...] нам в Росії не варто втрачати часу і постаратися підготувати своїх людей, щоб вони зайняли їхні місця, для того, щоб згодом ми могли обійтися без іноземців". Він пропонував взяти з кожної економії по одному хлопчикові, які за 3-4 роки здобудуть кваліфіковану освіту і зможуть влаштуватися на фабрику як підмайстри з відповідною оплатою, здобути досвід і стати майстром [3, 89].

Цікавим видається й політика М. Г. Рєпніна до єврейського населення в містах та селах. За статистичними даними 1804 року в Полтавській губернії євреї склали 0,4 % (близько 5 тис. чол. обох статей) від загальної кількості населення (1343029 чол.). А за даними 1840 року загальна кількість населення становила 1662862 чол. обох статей, з них євреїв - 16455 чол., які склали вже 1 % населення. Єврейське населення за період 1804-1840 рр. збільшилося трохи більше ніж в три рази, й така тенденція збереглася й до початку ХХ століття. Євреї, за невеликими виключеннями, належали до міщанського прошарку, решта були купці. М. Г. Рєпнін виступив проти перебування євреїв саме в сільській місцевості, мотивуючи це тим, що факт перебування там євреїв лише роз'ятрював взаємну неадаптованість їх і українців. На захист єврейської монополії на торгівлю та підприємництво по селах імперії відразу виступив новопризначений у 1823 р. міністр фінансів С. Ф. Капкрін. В його протистояння з М. Рєпніним відбулася, між іншим, і перша між українськими та російськими консерваторами полеміка щодо єврейського питання [18, 86]. На думку губернатора, євреї були підприємливим народом, а українці знаходилися в більш пригніченому порівняно з ними стані і головними винуватцями вважали саме євреїв. Генерал-губернатор пропонував як найкраще, на його думку, розв'язку для мирного співжиття обох народів - негайно виселити всіх євреїв в міста і таким чином захистити двомільйонне населення ввірених йому територій від "спокус, розпусти і розорення" [4, 131].

Ще з початку ХІХ ст. єврейське питання вирішувалося на державному рівні. 9 грудня 1804 р. було утворено спеціальний комітет, що мав на меті покращити побут євреїв в Росії. В цьому ж році імператор затвердив, вироблене цим комітетом "Положення об устроїстві євреїв" [8; 2, 559]. Згідно цього "Положення" євреям заборонялося селитися в селах, відкривався доступ до російських учбових закладів, поширювалася російська мова тощо. В сільській місцевості євреї могли оселятися лише з дозволу казенної палати. Але заходи уряду щодо обмеження території єврейської осілості не давали бажаного результату. Причин цього було декілька. Головна полягала в тому, що українські поміщики самі заохочували євреїв в села, у поміщицькі маєтки, наймаючи їх на службу винокурами, управителями маєтків, шинкарями чи відкупниками [17, 235]. Поступово євреї ставали утримувачами горілчаних відкупів, поштових станцій, млинів, риболовного промислу, постачальниками провіанту для армії, підприємцями державних будівництв, орендарями поміщицьких і козацьких земель, шинкарями, монополізували промисли і торгівлю в малоросійських губерніях, відкрили грошові та хлібні позики [4, 132]. Євреї як "агенти злочинів", відзначав М. Рєпнін, своєю діяльністю нанесли непоправну шкоду не лише селянам, козакам та поміщикам, а й українському купецтву та українській торгівлі загалом. З початком свого правління генерал-губернатором було видано ряд наказів, згідно яких євреям заборонялося: безпаспортне бродяжництво, приймати в шинках речі як плату за горілку та вимагати з населення сплати шинкових боргів. Дворянам і козакам заборонялося віддавати євреям своє право вільного випокуріння і продажу спиртних напоїв. Генерал-губернаторський наказ також зобов'язував не допускати поширення шкідливих зв'язків між українським населенням та євреями. З огляду на неврожайні роки (1820-1821 рр.) становище українців ще більше погіршилося. Адже зважаючи на недостачу та дорожнечу хліба, а подекуди і голод, євреї підвищили хлібну ціну до 4 руб. за пуд. Неодгоразово доводячи до відома імператора та уряду про становище ввірених територій, М. Рєпнін наполягав на необхідності виселення євреїв з сіл в міста та містечка. Внаслідок таких дій губернатора, було видано ряд

рескриптів (29 листопада 1821 р. та 13 травня 1822 р.), котрі виселяли євреїв у міста та містечка, згідно їхньої ревізійної приписки 1817 р. Такі заходи дали бажані результати: ціни на хліб знизилися, була ліквідована хлібна монополія, і населення було врятоване від "попечовлення" [4, 134]. Згідно наказу від 29 листопада 1821 р. євреям також заборонялося утримувати шинки в Чернігівській губернії. А через півроку за наполегливим клопотанням М. Г. Рєпніна іменним указом міністру фінансів чинність узаконення від 29 листопада 1821 р. була поширена на Полтавську губернію [7; 9].

Генерал-губернатор розумів, що єврейське населення буде чинити злочини і в містах, але тут вони будуть під пильнішим контролем поліції - поліцейстера (городничого), достатньої кількості квартальних наглядачів й десяцьких, та інвалідної команди. Адже, на відміну від міської поліції, земська поліція не мала достатньої кількості ресурсів, щоб ефективно слідкувати та контролювати територію в 250 верст з 100 тис. населенням. Є. Ф. Канкрін докоряв М. Рєпніну, що виселення євреїв в міста та містечка поставило їх на край бідності та розорення. Генерал-губернатор відзначав, що єврейське населення має такі ж права як і українське міське населення. Зокрема, євреї мали право продати свої помешкання в селах та купити чи побудувати будинки в містах; їм надано право громадянства, торгівлі і промислів; багато з них займаються ремеслами, "художеством" та поденними роботами. Губернатор вважав, що викорінення контрабанди "гарячого вина", є одним з головних обов'язків місцевого начальства. Зокрема земській поліції Мглинського повіту було доручено стежити за виселенням євреїв в міста. У цьому повіті, що межував з російськими губерніями, процвітала контрабанда спиртних напоїв, яку очолювали євреї. За даними ревізії у містечку Мглині євреїв проживало близько 1000 осіб, але більшість з них мешкали "бродяжничали" в суміжних містах Могильовської губернії, і таким чином мали неабиякі вигоди в справі незаконного "кормчства" [4, 137]. Міністр фінансів зауважував, що переселення євреїв в міста стало причиною збільшення недоплат по малоросійським губерніям. М. Рєпнін висловив думку, що такі переселення жодним чином не вплинули на стан збільшення недоплат населення у ввірених губерніях. На користь цього свідчило те, що багаті торговельні міста, де не було ніколи євреїв, теж мають значні податкові недоплати. Причини ж їх збільшення є загальний занепад грошових оборотів, занепад промислів та торгівлі, зниження цін на товари внутрішнього ринку та розміри самих податків.

Як вважає В. Шандра, боротьба з єврейськими специфічними господарськими здібностями проте не означала, що губернатор був позбавлений підприємливості. Він підтримав у 1830 р. Малоросійську кампанію, яка створювалася дворянами Полтавської губернії для виготовлення цукру з буряків, звернувшись з клопотанням до міністра фінансів розглянути проект її статуту. Комітет міністрів надав цій кампанії певні торговельні пільги [19, 147].

У 1834 році М. Рєпнін знову підтвердив необхідність дотримання наказів 1821 та 1822 рр. й розпорядився вислати євреїв з сіл, при цьому ж радив цивільним губернаторам зі всією суворістю покарати тих, хто порушував ці розпорядження. Та через кілька місяців М. Г. Рєпніна було увільнено з посади генерал-губернатора і його наступник В. В. Левашов опишився дещо в гіршому становищі щодо вирішення єврейського питання.

В більш привілейованому становищі знаходилися іноземні переселенці-колоністи. Згідно маніфесту Катерини II 1763 р., іноземці, що бажали переселитися до Російської імперії, мали право осісти в будь-якій губернії. Усім колоністам надавалася грошова допомога, худоба, будівельні матеріали, насіння, знаряддя праці. На 10 років вони звільнялися від військового постю; зберігали право переходу з стану селян до інших станів, мали право виїхати за кордон. Влаштування німецької колонії в Полтаві розпочалося за часів управління красм Я. І. Лобанова-Ростовського. Крім Полтави, такі колонії були влаштовані і в Константинограді. Заселені вони були переважно німцями - суконними фабрикантами з Богемії, Саксонії та Ельзасу. В листопаді 1808 року до Полтави приїхало 6 сімей "суконних і шерстяних справ майстрів" [16, 240]. Загальна кількість прибулих становила 249 чол. обидвох статей (54 сім'ї), в Константинограді поселилося 218 чол. (41 сім'я). Колоністи жили на досить вигідних умовах. Уряд наказом від 20 лютого 1804 року обіцяв їм свободу віросповідання, звільнення від податків, повинностей й рекрутства, їм надавалися пільги у видачі позик, будівництві помешкань, ведення господарства, держава сприяла заснуванню фабрик, гільдій, цехів тощо. Крім надання земельних ділянок держава видавала колоністам інструменти та закуповувала жерсть [16, 241-243]. Не зважаючи на пільги, становище полтавських колоністів все більше і гіршувалося.

У 1816 р. колоністи звернулися до М. Г. Рєпніна про допомогу і він наказав видати їм позику з коштів - з Приказу Громадської Опіки в розмірі 5 тис. руб. У 1820 р. переселенцям, згідно із розпорядженням генерал-губернатора, було видано ще 3 тис. руб. [14, 142]. На підставі донесень М. Г. Рєпніна вже 27 грудня 1818 р. Олександр I іменним указом міністру внутрішніх справ затвердив цілу низку заходів щодо поліпшення становища колоністів.

Відповідно до них німецька колонія повністю передавалася у відомство військового губернатора [6]. Завдяки клопотанням М. Г. Рєпніна колоністи отримали право вільної торгівлі, ліквідовувалися сплати за переселення та облаштування, їхній борг казни було списано, в їхню

власність передано помешкання з землею та сіножатями, було проведено розділ на католиків та протестантів та забезпечено останніх пастирем [1, 326-327]. Відтепер їм дозволялося продавати в казну сукно та вовну, що сприяло розвитку ремесла.

У 1820 році, згідно із розпорядженням військового губернатора, була видана спеціальна інструкція, метою якої було впорядкування внутрішнього розпорядку та управління іноземними колоністами, котрі мешкали в Полтаві, Константинограді та Кременчуці [5, 204-215]. "Інструкція" містила 5 статей та 43 параграфи. Переселенці підлягали закону своєї церкви, зобов'язувалися запрошувати пастора та утримувати шультсестера (учителя) для навчання дітей Закону Божого. Зокрема, в 1832 р. в полтавській німецькій колонії була освячена кірха Св. Петра. На святі був присутній М. Г. Рєпнін, цивільний губернатор П. І. Могилевський та ін. Для управління колоністами створювався спеціальний приказ, в який колоністи з-поміж себе більшістю голосів обирали на три роки старосту або шультца, два помічники (бейцитцера) та писаря. Вибірні особи не лише затверджувалися малоросійським військовим губернатором, а мали надіслати йому звітну документацію. І згідно з інструкцією вони отримували платню від своїх громад [5, 205]. В обов'язок старости та бейцитцерів входило підтримувати моральний стан колоністів, стежити за дотриманням законів та розпоряджень, звітувати генерал-губернатору про стан виробництва сукна в колонії, вести облік народжених, померлих, одружених, здійснювати опіку над вдовами та сиротами, контролювати переміщення колоністів (зокрема для того, щоб відлучитися на тривалий термін, генерал-губернаторська канцелярія видавала спеціальний паспорт), стежити за здоров'ям та гігієною населення, підтримувати чистоту вулиць, якість доріг та пожежної служби тощо. "Інструкція" передбачала створення в приказі власного суду та розправи. Вищою апеляційною інстанцією виступав малоросійський військовий губернатор [5, 207-208]. Поліційні функції теж падали на плечі приказу. Колоністи не мали права продавати чи давати в оренду свого господарства. Лише з огляду на бездітність чи немічність власник міг розпорядитися своїм майном, але знову ж з дозволу М. Рєпніна. Всі будинки колоністів були пронумеровані і генерал-губернатор видав кожному власнику спеціальне посвідчення, яке заміняло купчу [14, 144]. Іноземні ремісники поділялися на три групи: 1) Майстер, 2) Підмайстер, 3) Учень. Для всіх трьох категорій "Інструкція" визначала порядок отримання того чи іншого звання, обов'язки та покарання [5, 213-214]. 42 параграф 5 статті забороняв колоністам без генерал-губернаторського дозволу зараховувати до свого товариства сторонніх осіб. Заборона не поширювалася лише на учнів ремісників. В 1821 році, згідно із розпорядженням губернського правління, міська дума Полтави надала німцям-колоністам 12 дес. 209 саж. А в 1834 році ці землі були відведені на побудову цегляного заводу, для виготовлення цегли на приміщення кадетського корпусу. Не зважаючи на протести колоністів, їх було надано 11 дес. 1995 кв. саж. міської землі в іншому місті [16, 240]. Через військового губернатора колоністи у 1831 р. звернулися й до управляючого Міністерством внутрішніх справ Енгеля, коли вирішили переселитися до Катеринославської губернії [11]. Лише у 1842 році всі положення маніфестів і указів стосовно іноземних колоністів були систематизовані в окремому документі - "Статуті про колонії іноземців імперії", що зберігав свою чинність до 1871 року.

Намагаючись діяти в рамках законів російської держави, генерал-губернатор добре розумів вагу купецтва та мішанства в економічному розвитку міста. Хоч, варто відзначити, політика М. Г. Рєпніна орієнтувалася не на створення української (етнічної) купецької чи мішанської верстви, але на загально однорідний суспільний прошарок. Генерал-губернатор успішно намагався проводити злагожену цінову політику у ярмарковій торгівлі. Виступаючи проти єврейської торгової монополії, М. Г. Рєпнін відстоював чітку позицію необхідності правового врегулювання та дотримання законності на місцях щодо єврейського питання. Діяльність генерал-губернатора щодо іноземних колоністів була спрямована на створення всіх необхідних умов для економічно вигідного існування німецьких колоній, управління яких було повністю поставлене під контроль генерал-губернаторській владі. Міське управління, та загалом життя міста повністю підпорядковувалося генерал-губернаторській владі, яка була спрямована на поступову ліквідацію будь-якої самостійності міст. Водночас військовий губернатор піклувався про благоустрій міст, намагався провадити злагожену політику щодо різних прошарків міського населення, сприяв розвитку ремесла та торгівлі.

Джерела та література

1. Додаток // Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802 - 1856: функції, структура, архів / Валентина Шандра. - К., 2001. - С. 250-333.
2. Дубнов С. М. Краткая история евреев / Семен Дубнов. - Ростов-на-Дону, 1997. - 572 с.
3. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII—1861 р. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1982. - 493 с.
4. Извлечение из записки на французком языке, поданной министром финансов Канкриным, и возражение на оную малороссийского губернатора, князя Рєпнина // Чтения Императорского

- Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете (далі - Чтения ОИДР). - М., 1864. - Апрель-июнь. - Кн. 2: Смесь. - С. 131-142.
5. Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков поселенных в Полтаве, Константинополе и Кременчуге (опубл. И.Ф. Павловский) // Труды Полтавской Государственной Ученой Архивной Комиссии (далі - Труды ІІУАК). - Полтава, 1913. - Вып. 10. - С. 204-215.
 6. 1-е Полное Собрание Законов Российской империи (далі - ШСЗ). - СПб., 1830. - Т. XXXV. - 1818. - № 27598.
 7. ШСЗ. - СПб., 1830. - Т. XXXVII. - 1821. - № 28821.
 8. ШСЗ. - СПб., 1830. - Т. XXXVII. - № 21557.
 9. ШСЗ. - СПб., 1830. - Т. XXXVIII. - 1822-1823. - № 29036.
 10. 2-е Полное Собрание Законов Российской империи (далі - 2ПСЗ). - СПб., 1831. - Т. V. - Отд. II. - 1830. - № 3961.
 11. 2ПСЗ. - СПб., 1832. - Т. VI. - Отд. I. - 1831. - № 4616.
 12. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII - першої половини XIX ст. / Іван Гуржій // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1959. - № 5. - С. 36-52.
 13. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 - 1830 / Зенон Когут. - К.: Основи, 1996. - 317 с.
 14. Павловский И.Ф. Немецкая колония в Полтавской губернии в XIX в. (1808 - 1867) / Иван Павловский // Труды ІІУАК. - Полтава, 1913. - Вып. 10. - С. 97-215.
 15. Павловский И.Ф. Об уничтожении плотничьего цеха "русской породы" в Чернигове / Иван Павловский // Труды ІІУАК. - Полтава, 1910. - Вып. 6. - Часть 2. - С. 317-318.
 16. Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (по архивным данным с рисунками) (Витязь з: Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху генерал-губернаторства (1802-1856) (по архивным данным) / Иван Павловский // Киевская старина. - 1905. - Ноябрь-Декабрь. - Т. 91. - Кн. 11-12. - С. 228-342.
 17. Павловский И.Ф. Статистика еврейского населения в Полтавской губернии со времени ее учреждения и о черте оседлости / Иван Павловский // Труды ІІУАК. - Полтава, 1908. - Вып. 5. - С. 229-240.
 18. Потульницький В.А. Український консерватизм в XIX - на початку XX ст. // Український Археографічний Щорічник / Володимир Потульницький. - Нова серія. - Вип. 5-6: на пошану Павла Степановича Сохана з нагоди 75-річчя. - К., 2001. - С. 80-111.
 19. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г. Рєвніна (1816-1834) / Валентина Шандра // УІЖ. - К., 2000. - № 4. - С. 79-89; № 5. - С. 78-88.
 -), Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856 рр.: функції, структура, архів / Валентина Шандра. - К., 2001. - 355 с.
 21. Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. Чернигов, 1894 / Афанасий Шафонский. - К., 1851. - 457 с.